

Bayramova Günay Vahid qızı
*AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
“Arxeoloji irsin tarixi və nəzəriyyəsi” şöbəsi
E-mail: gunaybayramova296@gmail.com*

KERAMİKA VƏ XALÇA ÜZƏRİNDƏKİ ZOOMORF NAXIŞLAR

Açar sözlər: mədəniyyət, keramika, xalça, ornament, zoomorf, semantika.

Ключевые слова: культура, керамика, ковер, орнамент, зооморф, семантика.

Key words: culture, ceramics, carpet, ornament, zoomorph, semantics.

Neolit dövründə insanların əldə etdikləri əsas nailiyyətlərdən biri də sənətkarlıq, sənətkarlığın da ilkin sahələri keramika istehsalı və toxuculuq idi. Bu sənətkarlıq sahələrinin məhsulları insanların həyatına çox güclü təsir etmiş, həyat tərzinin təkcə görünüşcə deyil, məzmun və mahiyyətcə də kökündən dəyişməsinə səbəb olmuşdu. Həqiqətən də, arxeologiya elminin sübut etdiyi kimi, neolit dövründə insanların təsərrüfat həyatının formalaşması – əkinçiliyin və maldarlığın yaranması, sənətkarlıq sahələrinin meydana gəlməsi və insanların oturaq həyata keçməsi – yaşayış evlərinin tikilməsi insanların həyatında çox mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuş və müasir dövrümüzdə də intensiv şəkildə davam edən sivilisasiyanın başlanğıcı olmuşdu.

Qədim insanların ətraf mühit haqqında düşüncələri, məişət həyatı, dini inancları, ilkin dünyagörüşləri müxtəlif əşyalar üzərində həkk etdikləri ornamentlər sayəsində dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu ornamentlər ilk olaraq mağara divarlarında və qaya üzərində təsvirlərlə başlamış, daha sonra sümük, daş, dəri, ən geniş və kompozisiyalı şəkildə isə, keramika nümunələri üzərində həkk olunmuşdur. Qayaüstü təsvirlərlə başlayan və gil qablar üzərində yeni bir mərhələyə qədəm qoyan ornamentlər, toxuculuq sənəti yarandıqdan sonra xalça və xalçaçılıq məmulatları, yun parçalar üzərində başqa bir səpgidə yayılmağa başlamışdı.

İstər keramika məmulatı, istərsə də xalça üzərində naxışlar məzmununa görə bir neçə qrupa ayrılır. Buraya ən geniş yayılmış olan həndəsi naxışlar, həmçinin nəbati, zoomorf və antropomorf naxışlar daxildir.

Bu yazıda keramika və xalça üzərindəki bəzi oxşar naxışların semantikasına toxunmaq istərdik. Keramika məmulatı üzərinə naxışlar bir neçə üsulla – cızma, basma, yapma üsulları ilə salınırdı. Bu üsullardan istifadəni məmulatın növü şərtləndirmişdi. Çünki qabların bayır tərəfi, xüsusən də çiyin hissəsi naxışlanırdı. Müstəvi üzərində naxışlamada isə cızma, basma (ştamplama) və yapma kimi üsulları ən effektiv seçim hesab etmək olar. Bu üsullar gil qabların təyinatına, onların keyfiyyətinə və uzunmüddətli istifadəsinə ən az zərər gətirən üsullardır. Zaman keçdikcə insanlar bu naxışlama üsullarını daha da təkmilləşdirmiş, anqob, boya, şirdən istifadə etməklə daha yüksək nailiyyətlər əldə et-

mişlər. Tunc dövründə insanların inanclarını və dünyagörüşünü əks etdirən naxışlar müəyyən dəyişikliklərlə dövrümüzədək gəlib çatmışdır.

Xalça və xalça məmulatları üzərinə ornamentlərin salınması isə bir qədər fərqlidir. Burada naxışlar müstəvi üzərində görünsə də, müxtəlif ornamentlər eyni bir texniki üsulla salınsa da, lakin bu rəngarəng naxışların yaranmasında tamamilə fərqli texnoloji üsullardan istifadə olunur. Belə ki, xalçaçılıqda əsas xammal yun olsa da, müxtəlif rəngli naxışların alınmasında mineral və bitki mənşəli boyalardan istifadə olunur. Xalça üzərində naxışların müəyyən sujetlə salınması imkanları onların semiotik xarakter daşmasına, bitkin bir ideyanı ötürməyə şərait yaradır.

Zoomorf naxışlar uzun və maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. İlk zoomorf naxışlara stilizə edilmiş formada saxsı qablar üzərində təsadüf olunurdusa, daha sonra onların xeyli təkmilləşmiş formalarına xalça üzərindəki naxışlarda rast gəlirik. Zoomorf tipli ornamentlər real yaxud da fantastik heyvan təsvirlərinin, yaxud onların stilizə edilmiş formalarının əksindən ibarətdir. Bu təsvirlər ibtidai insanların təsərrüfat həyatlarını, ov fəalliyətlərini əks etdirir. Fantastik heyvan təsvirləri isə onların mifik və dini düşüncələrinin, dünyagörüşlərinin təzahürüdür.

Keramika və xalçalar üzərində ən çox quş, keçi, maral, qoç, ilan, at, balıq, həmçinin mifik varlıq - əjdaha təsviri geniş yayılmışdır. Bu zoomorf ornamentlər həndəsi, nəbati və antropomorf təsvirlərlə sintez şəkildə verilmişdir.

Xalça naxışları içərisində ən geniş yayılmış canlı təsviri heyvan rəsmləridir. Bu tip rəsmlər əsasən, 3 qrupa ayrılır. Bunlara ev heyvanları (at, öküz, qoç, keçi), vəhşi heyvanlar (pələng, ilan, qurd, tülkü, maral) və fantastik heyvan (əjdaha, qrifon) rəsmləri aiddir. Bu rəsmlər həmişə tam halda deyil, bəzən hissə-hissə stilizə edilmiş halda, məsələn qoç buynuzu, keçi dabanı, pişik ayağı, dəvə ləpiri, qurd izi şəklində verilmişdir (1, 64).

Zoomorf təsvirli keramika nümunələrinə bir çox arxeoloji abidələrdə rast gəlinmişdir. Nəhəcirdən tapılan qədim küpənin üzərində sxematik üsulla insan və keçi təsviri çəkilmişdir. Keçinin buynuzuna bağlanmış ipdən tutan adam əllərini yuxarıya qaldırmışdır (2, şəkil 8). Görünür, bu bir növ qurban mərasiminin, yaxud ritualın əksidir. Z.Rzayev öz tədqiqatında Nəhəcir ərazisindən tapılmış üzərində insan və keçi təsviri olan bu qabı ərazidə yaşamış yerli tayfalar arasında maldarlığın inkişafı ilə əlaqələndirmişdir (3, 117).

Üzərində zoomorf təsvirlərlə həndəsi naxışların tam bir sujet şəklində verildiyi, Şahtaxtı daş qutu qəbrindən tapılan küpə xüsusilə maraqlıdır. Küpənin üzəri qu quşları, vəhşi quşlar, keçilər və onların üzərinə hücum edən canavarlar, at təsvirləri ilə yanaşı düz xətlər və romblarla bəzədilmişdir (şəkil 1) (4, 76).

Ovçular təpəsindən tapılmış boz rəngli saxsı parçasının üzərində bu naxışın ilkin formalarından birinə rast gəlinir. Eyni bir əsasdan başlanan iki yapma zolaq yuxarı qalxır və yanlara qatlanır. Bu forma qoç başını xatırladır (5, 36). Tunc dövründən başlayaraq bütün dövrlərdə rast gəlinən və geniş yayılmış bu ornament polisemantik xarakter daşıyır və tədqiqatçıların bu haqda fikirləri müxtəlifdir. Qoç buynuzlarını simvolizə edən naxışların müxtəlif formalarına orta əsr xalçalarının böyük əksəriyyətində rast gəlinir. Maraqlıdır ki, xalçalarda buynuz elementindən həm də, müxtəlif kompozisiyalarda istifadə olunmuşdur.

Daha çox orijinala uyğun qoşa şəkildə işlənsə də, bu elementdən tək-tək və qrup şəklində müxtəlif sujetlərin tərtibində istifadə olunmuşdur. Bu təsvirdən tək halda xalçaların kənar haşiyələrində, qrup halında isə xalçanın mərkəzində yerləşmiş müxtəlif həndəsi fiqurların perimetrində istifadə olunmuşdur. Xalçalar üzərində rast gəlinən qoç buynuzu ornamentinin günəşi və gücü təmsil etdiyi ehtimal olunur (6, 85).

Maldarlığın əsas təsərrüfat sahəsinə çevrilməsi insanların dini və mifik dünyagörüşündə də öz əksini tapmış, daha sonra isə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər ev heyvanları ilə bağlı inancların məzmun və formasına da öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, həmin inanclar əvvəllər daha çox dünyəvi xarakter daşıyırdısa, təkamül nəticəsində dini məzmun almış və özünün ən yüksək nöqtəsinə – heyvana sitayiş mərhələsinə (totemizm) qədəm qoymuşdur (7, 169).

Mifologiyada qədim dövrlərdən daha çox səmanı və ruhu simvolizə edən quş təsvirləri zaman keçdikcə öz ilkin mənasını itirərək dekorativ naxış kimi istifadə edilirdi. Beləliklə, bəzək elementinə çevrilən quş təsvirləri zaman keçdikcə daha çox təhrif edilməyə və stilizə olunmuş formada verilməyə başlayır.

Xalçalar üzərində ən çox tovuz quşu, bülbül, sağsağan, xoruz və b. quşların təsvirinə geniş yer verilir. Xalçalar üzərindəki xoruz təsvirləri günəşi, səhəri, həmçinin, döyüşkənliyi, məhəbbət quşu adlanan göyərçin səadəti, ayrılmaz sevgini, sağsağan quşu isə şadlığı, yeni xəbəri, sevinci simvolizə edir (6, 93).

Xalça və xalça məmulatları üzərində rast gəlinən zoomorf təsvirlər əsasən, quş (şəkil 2), əqrəb (şəkil 3), qoç (şəkil 4), maral, at, eyni zamanda mifik heyvan fiqurları – əjdaha və qrifondan ibarətdir.

Təbii ki, təsərrüfat həyatı və ətraf mühit insanların dünyagörüşünə, düşüncəsinə və yaradıcılığına öz təsirini göstərmişdir lakin, zoomorf təsvirlər, eləcə də zoomorf bəzək əşyaları bir növ inanc vasitəsi olaraq da istifadə edilirdi.

Müəyyən inanclarla bağlı, yəni pis nəzərdən qorunmaq, xoşbəxt olmaq, uğur qazanmaq üçün müxtəlif zoomorf həmayillərdən istifadə olunurdu. (8)

Heyvan motivləri ilə zəngin, 2400-2500 il yaşı olan, dünyanın ən qədim xalçası - Pazırmaq xalçasıdır. Pazırmaq kurqanından tapılmış xalçanın bugünkü günə gəlib çatması təbii şəraitdə mühafizə olunması ilə (buzun içərisində) bağlıdır. Xalça saqa çarının sifarişi ilə, dəfn üçün nəzərdə tutularaq hazırlanmışdır. Xalçanın naxış kompozisiyası 5 zolaq və bir orta (mərkəz) bölümdən ibarətdir. Xalçanın üzəri at və atlılar, maral, mifik heyvan surəti olan qrifonlar və hun gülü adlanan nəbatı ornamentlərlə işlənmişdir (şəkil 5). "...burada sığır, maral, təkə yaşam simvolu, bürü, arslan, bars, qrifon isə ölüm simvoludur, yaşamın bitməsi (ölüm) və yenidən doğulma inancı həyatın davam etməsidir." (9, 22)

Yaycı nekropolundan əldə edilən Orta Tunc dövrünə aid keramika nümunələri üzərində zoomorf naxışlara daha çox təsadüf edilir. Ağızları bayıra doğru qatlanmış, uzunboğazlı, şargövdəli küpələrin üzəri qırmızı anqobla örtülmüş, üstündən qara rənglə naxışlanmışdır. Küpənin boğaz hissəsi yuxarıdan aşağıya doğru şaquli dalğalı xətlərlə və onların arası yenə şaquli şəkildə yuxarıdan aşağıya doğru düzülmiş dairələrlə bəzədilmişdir. Qabın gövdə hissəsində iki sıra zoomorf naxışlar vardır. İlk sırada naxışlar bir birini izləyən quşlardan, ikinci sıra maral, keçi, it və qoyun təsvirlərindən ibarətdir (10, şəkil 270, 235).

A.Özfırat “Van-Urmiya” mədəniyyətinə dair polixrom qabların xüsusiyyətlərindən bəhs edərək qeyd edir ki, ən çox heyvan fiquru məhz bu mədəniyyətdə istifadə edilmişdir və ümumi naxışların 75 faizini təşkil edir. Heyvan təsvirlərində siluet, kompozit və realist texnikalardan istifadə edilmişdir. Bəzi qabların istehsalında hər 3, bəzilərində isə 2 sözügedən texnikadan istifadə edilmişdir. Bu mədəniyyətdə heyvan təsvirlərinin 90 faizi polixrom qablar üzərində qarşımıza çıxır. Təsvirlər çoxçeşidli olmaqla yanaşı, hərəkətli və gerçək üslubdadır. Bundan başqa, Haftavantəpədə də insan və bitki təsvirlərilə yanaşı müxtəlif heyvan təsvirləri də dəyişik tərzlərdə istifadə edilmişdir (11, 24).

Qədim keramika nümunələri üzərində maral, öküz (II Kültəpə) (4, 122, şəkil 8, 12), ilan (Qızılburun) (12, 115, Tablo 19-40) və quş (Zurnabad) (13, 51) təsvirlərinə rast gəlinmişdir.

N.V.Fyodorovun Qızılburundan tapdığı küpə üzərində ilan təsviri verilmişdir. V.Əliyev saxsı qabların naxışlanmasında ilan motivindən istifadəni şərq qüvvələrdən himayə rəmzi hesab etmişdir. Həmçinin, bu tip qabların içərisində dərman otlarının saxlanılmış olması güman edilir (13, 65). İlan həyatı, torpağı, bərəkəti, himayə və müalicəni simvolizə etdiyi kimi, təhlükənin, qaranlığın və ölümün də rəmzidir (12, 55). Bununla birlikdə, yapma bəzəklərdə də ilan fiqurundan istifadə edilirdi. Keramika üzərində bu yapma naxışda ilan fiquru qabın üzərinə sarılmış formada verilir (şəkil 6).

Ümumiyyətlə, naxışlar qədim insanların məişəti, ictimai vəziyyəti ilə yanaşı onların dini-fəlsəfi və mifik dünyagörüşlərini əks etdirir. Mürəkkəb kompozisiyalı ornamentlər bir-birini ritmik şəkildə əvəz edən naxışlar sistemindən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində yayılmış ornamentlərin inkişaf tarixində bir neçə mərhələ olmuşdur. Bu mərhələlər içərisində islam dininin qəbulundan sonrakı dövrü xüsusilə qeyd etmək lazımdır. İslam dini canlıların heykəllərini və təsvirlərini yaratmağı qadağan etdiyi üçün müəyyən dövr islam ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda ornamentlərin məzmunu, motiv və semantikasını dəyişmiş, başqa istiqamətdə inkişaf etmişdi. Daha doğrusu, antropomorf və zoomorf məzmunlu naxışlar aradan qalxmış, mükəmməl və mürəkkəb kompozisiyalı həndəsi və nəbatəti naxışlar geniş yayılmağa başlamışdı.

Qeyd: məqalədə istifadə edilən şəkillərin bəziləri M.R.Yengi, B.Tuncay “Kür-Araz mədəniyyət və türk damğaları. Damğadan yazıya keçid” və V.Əliyevin “Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti” kitablarından götürülmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. R.Əfəndi. Azərbaycan el sənəti (parça, tikmə, xalça). Bakı- Azərbaycan dövlət nəşriyyatı 1971, 77s
2. O.H.Həbibullayev. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı 1959, 133 s.
3. Z.Rzayev. Nəhəcirin Orta Tunc dövrü abidələri. Naxçıvan 2009, 196 s.
4. V.B.Baxşəliyev. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti, AMEA Naxçıvan bölməsi, Bakı Elm 2004, 320 s.

5. S.H.Aşurov. Naхçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Press. 2002, 158 s.
6. M.Hüseynov. Xalça sənətində naxış yaddaşı. Bakı, Təhsil 2012, 104 s
7. N.V.Quluzadə. Azərbaycanca teroteizm. Dövlət və Din. İctimai fikir toplusu, № 2(6), 2008, s. 163-171
8. B.İbrahimli, S.Hüseynova, E.Əliyev. Xaraba – Gilanda tapılmış zoomorf əşyalar. Azərbaycan arxeologiyası 2006, vol 8, num1-4.
9. F.Ağasioğlu. Pazırığ xalısı. (Qarabağın sehrlı bir basırığ xalısı). Bakı 2012, 28 s.
10. A.Q.Seyidov, V.B.Baxşəliyev, S.M.Məmmədov, S.H.Aşurov. Qədim Şəhur. Bakı 2012, 280 s.
11. A.Özfırat. Doğu Anadolu yayla kültürleri. İstanbul 2001, 274 s.
12. İsmayılzadə Q.S., İbrahimli B.İ. Qızılburun nekropolu / Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 120s.
13. V.Əliyev. Azərbaycanca Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı 1997, 164 s.

Байрамова Гюнай Вахид кызы

ЗООМОРФНЫЕ УЗОРЫ НА КЕРАМИКЕ И КОВРАХ

РЕЗЮМЕ

В эпохе неолит произошли кардинальные изменения в жизни человечества. Новая хозяйственная жизнь позволила производить избыточный продукт, который требовал особого хранения. Для изготовления и хранения продуктов люди придумали глиняные сосуды, которые теперь в научном мире называются «азбукой археологии». Действительно, керамика, а также каменные и костяные изделия по сохранности, по своей форме и орнаментам дают обширную информацию по быту, по хозяйственной жизни и мировоззрению человеческого общества. Богатую информацию получаем также от орнаментов на редко сохранившихся ковровых изделиях.

Орнаменты, по сути, делятся на следующие группы: геометрические, растительные, зооморфные и антропоморфные. Встречаются изображения птиц, лошадей, оленей, скорпионов, баранов, коз и рыб, а также мифические изображения – драконы и грифоны. Каждое изображение имело свою семантику, а некоторые, по сути, были полисемантические.

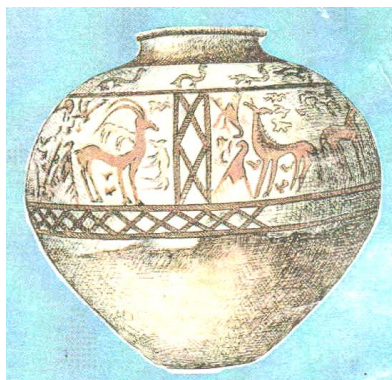
Bayramova Gunay Vakhid gizi

ZOOMORPHIC PATTERNS ON CERAMICS AND CARPETS

SUMMARY

In the Neolithic era, there have been fundamental changes in the life of mankind. The new economic life made it possible to produce an excess product that required special storage. To make and store products, people invented clay vessels, which are now called the "alphabet of archaeology" in the scientific world. Indeed, ceramics, as well as stone and bone products' preservation, shape and ornaments give extensive information on household, economic life and world view of human society. We also receive rich information from ornaments on rarely preserved carpets.

Ornaments are essentially divided into the following groups: geometric, vegetative, zoomorphic and anthropomorphic. There are images of birds, horses, deer, scorpions, rams, goats and fish, as well as mythical images - dragons and griffins. Each image had its own semantics, and some were essentially polysemantic.

1. Şahtaxtı küpəsi. shahtaxti.com

2. Xalça və xalça məmullatları üzərindəki quş ideoqram- naxışları

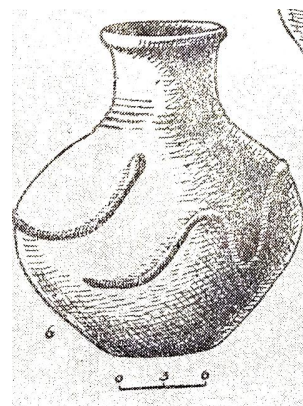
3. Xalça və xalça məmullatları üzərindəki əqrəb ideoqram-naxışları

4. Xalça və xalça məmullatları üzərindəki qoç ideoqram-naxışları

5. Pazırq xalısı

6. Govurqala küpəsi